

FOLKLORO DUOMENYS – SENOSIOS RAŠTIJOS ŽINIŲ VERTINIMO PRIEMONĖ

BRONISLAVA KERBELYTĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

Pradedant tyrinėti bet kurį tradicinės kultūros reiškinių, pirmiausia būtina atskirti autentišką medžiagą nuo klastočių, o iš pateiktųjų užrašytuose tekstuose pastebėti individualias detales, medžiagos rinkėjų interpretacijas ar netikslumus. Senojoje raštijoje užfiksuotų žinių apie baltų mitologiją vertinimas ypač aktualus. Daugelis autorių citavo, neretai ir tebecituoja senosios raštijos žinias apie pagoniškus lietuvių dievus, apeigas ir kita nė neabejodami jų autentiškumu. Raštijos šaltiniuose minima be galo daug pagoniškais *dievais* vadinamų būtybių. Kitos, net neseniai krikščionybę priėmusios tautos prisimena vos keletą senovinės religijos dievų, o kitas būtybes vadina *šeimininkais*, *dvasiomis* ir pan. Kai kurie lietuvių mitologijos tyrinėtojai vartoja universalų *dievybės* terminą ir senojoje raštijoje paminėtų personažų hierarchinės padėties nesvarsto.

Straipsnio objektas – Martyno Mažvydo paminėtos mitinės būtybės, vienas kitas Luko Davido užfiksuotas tekstas, rusų Ipatijaus metraštyje bei Jono Malalos chronografo vertime į rusų kalbą, Motiejaus Strijkovskio kronikoje, Jono Lasickio kūrinyje esantys teiginiai apie dievus / deives *Andai*, *Andaevi*, *Ausca*, *Bezlea*, *Breksta*, *Lada*, *Deveriks*, *Šluotražis*, *Tawals*, arklių ir kiškių dievus, kuriuos dabartiniai tyrinėtojai taip pat laiko dievais / dievybėmis.

Darbo tikslas – pamėginti nustatyti kelių raštijoje ir tyrinėtojų dievais / dievybėmis vadinamų personažų ar objektų prigimtį, įvertinti tekstų patikimumą.

Tyrimo metodai – lyginamasis, struktūrinės-semantinės tekstų analizės.

Žodžiai raktai: senoji raštija, dievai, apeiginė ir buitinė leksika, personifikuoti laiko tarpsniai, gyvūnų vyresnieji.

Raštijoje minimų dievų prigimties tyrinėjimams sukurtos pačios būtiniausios sąlygos. Viena jų – stambaus leidinio „Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai“ dviejuose pirmuosiuose tomuose (BRMŠ 1–2) sukaupti atitinkami raštijos fragmentai ir dažniausiai profesionalūs jų vertimai į lietuvių kalbą (tai labai reikšmingas leidinio rengėjo ir vertėjų kolektyvo organizatoriaus Norberto Vėliaus darbas). Tolesnius tyrinėjimus lengvina ir tai, kad šio leidinio komentaruose, Rimanto Balsio knygoje (Balsys 2006a) ir kitų autorių darbuose palygintos vienodos ar iš esmės panašios kelių senųjų raštininkų žinios, atskleisti sekimo, kompiliavimo ar ankstesnių šaltinių naudojimo savo nuožiūra atvejai. Be to, R. Balsio knygoje ir straipsniuose pristatomi

bene visų tam tikras raštijos žinias vertinusių ir interpretavusių XIX–XX a. autorių požiūriai bei išvados. Šio autoriaus sukauptomis žiniomis apie ankstesnių tyrinėtojų darbus dažnai ir remsimės.

Esama mėginimų raštijos žinias lyginti su XIX–XX a. sukaupta folkloro medžiaga. Vis dėlto R. Balsio knygos ir kelių straipsnių paantraštės: *nuo dievybės iki piemens, nuo apeigos iki prietaro*, rodo, kad tradicijos raida suvokiama tik kaip degradacija. Be abejo, toks procesas ne tik teoriškai įmanomas, bet ir vyko, tačiau pirmiausia reikėtų išsiaiškinti raštijoje paminėto personažo statusą ir prigimtį. Būtinai nepamiršti, kad tradicijos raida nėra tolygi (kai kurie dalykai saugomi palyginti stabiliai), o pokyčiai nebūtinai vyksta viena kryptimi (pasitaiko grįžimo prie archajiškesnių formų atvejų).

Kai kurie raštijos žinių tyrinėtojai teigia, kad XIII–XIV a. šaltiniuose atsispindi aukštuomenės – kunigaikščių, karių – dievai (Vėlius 1996: 257; Balsys 2006a: 11). Deja, šiuos teiginius pagrindžiančių argumentų aptikti nepavyko. Tuo tarpu rusų Ipatijaus metraštyje randame liudijimą, jog aukštuomenės religija vargu ar skyrėsi nuo daugumos žmonių pažiūrų. Apie Mindaugo elgesį pamačius kiškį metraštininkas taip rašo:

...егда выехали на поле и выбегняше заяць на поле, в лес роцения не воходяще воноу и не смеяше ни розгы оуломити <...> [kai išjodavo į lauką ir išbėgdavo kiškis į lauką, į mišką neidavo ir nedrįsdavo net rykštės nusilaužti <...>]. (BRMŠ 1 260)

Perbėgęs per kelią / sutiktas kiškis iki šiol Lietuvoje ir kaimynų šalyse daug kam reiškia būsimą nelaimę. XIX–XX a. užrašyta lietuvių anekdoto variantų, kuriuose iš tuo tikinčių žmonių juokiamasi. Pamatęs kiškį, mažametis sūnus paklausė tėvo, kas čia toks, o šis paaiškino, kad tai nelaimė. Kai vaikas pamatė vilką ir paklausė, kas tai, tėvas atsakė, kad tai laimė. Vilkas pasigavo kiškį / paskui ratus sekantį kumeliuką, o vaikas paaiškino: *Laimė nelaimę nusinešė / Laimė kumeliuką papjovė* (KLPTK 4 An 1.2.1.27.–5–7).

Atrodo, kad senosios raštijos žinių vertintojai ne visada atsižvelgia į tai, kad vengiama minėti ypač gerbiamų ar pavojingų būtybių vardus; todėl kiekviena jų turi bent kelis tikrojo vardo pakaitus. Antai velnias vadinamas *vienašnerviu, baukum, piktuoju, šetonu, ponaičiu, vokietuku* ir t. t. Namų dvasia vadinama *aitvaru / kauku* (šiedu vardai populiarūs skirtinguose Lietuvos regionuose), *skalsininku / gausinėliu*, iš rytų slavų perimtais vardais *sparžius, koklikas*, iš vokiečių ar iš vokiečių per latvius atėjusiu *pūkiu*. Be to, namų dvasią ir daugelį kitų mitinių personažų žmonės vadina *velniu*. Tai reiškia, kad tarp raštijoje paminėtų dievų vardų verta ieškoti jų pakaitų ar sinonimų. Be to, sakmėse vaizduojama tam tikra mitinė būtybė pasireiškia keliose žmogaus veiklos srityse. Pavyzdžiui, su laume susiduria audžiančios ar verpiančios moterys, kūdikių motinos, pajuokauti mėgstantys nevedę vyrai. Mitiniai personažai iš tikrųjų buvo keičiami velniu ar krikščionių šventaisiais, o kai kurių vardai buvo pamiršti, tačiau ir šie procesai vienos tautos ar skirtingų tautų tradicijose vyko netolygiai. Todėl, pasitelkus kelių žanrų bei kaimyninių tautų folkloro medžiagą, archajiškesnius vardus įmanoma nustatyti.

Nors beveik visos lietuvių mitologinės sakmės užrašytos XIX–XX a., tačiau jose vaizduojami mitiniai personažai skiriasi ne tik santykiais su žmonių veiklos sritimis, bet ir hierarchine padėtimi. Taigi ir raštijoje dievais vadinami personažai ar objektai turėtų būti skirtingo statuso.

Martynas Mažvydas, Lukas Davidas ir Jonas Lasickis

Studijuojant raštijos žinias apie prūsų ir lietuvių pagonybę, pirmiausia kyla šių žinių autentiškumo problema. Dauguma senųjų raštininkų buvo svetimšaliai krikščionys, galbūt nusiteikę pagonybės apraiškomis laikyti jiems nežinomus veiksmus ar tik dažnai kartojamus žodžius. Tokių minčių kyla, kai Lietuvoje ar Prūsijoje gimusių ir visą laiką ten gyvenusių asmenų XVI a. užfiksuota informacija lyginama su maždaug tuo pat metu Jono Lasickio aprašytais lietuvių ir žemaičių dievais. Antai lietuvis Martynas Mažvydas Katekizmo (1547) įžangoje rašė:

*Kaukus, Szemepates ir laukasargus pameskiet,
Wisas welnuvas deives apleiskiet.
Tos deives negal jums neko gera doty
<...>
Aitvars ir deives to negal padariti. (BRMŠ 2 186)*

Lotyniškame Katekizmo įvade (spėjama, kad jį parašė Karaliaučiaus universiteto rektorius Frydrichas Stafilas) teigiama:

...vieni medžius, upes, kiti žalčius, kiti dar ką kita garbina, šlovindami kaip dievus. Yra tokių, kurie Perkūnui daro įžadus; kai kurie dėl pasėlių garbina Laukosargą, dėl gyvulių – Žemėpatį. Tie, kurie linkę į piktus darbus, savo dievais išpažįsta aitvarus ir kaukus. (BRMŠ 2 184)

Dalis Katekizmo lietuviškame įvade paminėtų mitinių būtybių (*kaukai, aitvarai, deivės*) aptinkama ir XIX–XX a. užrašytose lietuvių sakmėse. Lotyniškame įvade minimo *medžių* garbinimo pėdsakų esama padavimuose (KLPTK 3 316 tipas 1.3.0.4.), o *žalčių* – pasakojimuose (KLPTK 4 Psk 12. 6. 1, 9, 12). Upių garbinimo elementų nerasta, tačiau kelioms jų priskirti žmonių požymiai: Verknė ir Strėva padavimuose vadinamos seserimis, jos užmiega, verkia (KLPTK 3 319 tipas 1.2.1.7.), o panele pasivadinusi Kaniavėlė malūno statytoją išpėja nemalsianti (KLPTK 3 320 tipas 1.2.1.16.). Keletas sakmių liudija perkūno aukštesnę padėtį mitinių personažų sistemoje (KLPTK 3 175–176 tipas 1.1.1.17., 178 tipas 3.2.0.7.). Įdomu, kad *kaukai* ir *aitvarai* dievais vadinami tik lotyniškame Katekizmo įvade.

Sakmių siužetuose, kurių variantuose dažniausiai vaizduojamos laumės, minimos ir *deivės*. Pastarasis kūdikį supančios, vaiką apmainingios, ateinančios padėti dirbti ar berną lankančios mitinės būtybės vardas dažniausiai aptinkamas Žemaičiuose (Raseinių aps., Tauragėje, Šiluvoje – 21 variantas), žemaičių kaimynystėje (Šimkaičių vls. – 3 var., Veliunos, Stakių apylinkėse – 4 var.), Šiaulių apskrityje, Joniškėlio

valsčiuje ir Rokiškio rajone (4 var.) ir veikiausiai lietuvininkų regione užrašytose sakmėse (2 var.) (KLPTK 3 164–174). Deivės-marčios minimos viename pasakos „Karvė padėjėja“ (K 3.1.0.12. / AT 511) variante, kurį pasekė nuo Švenčionių kilusi pateikėja (LTR 3427/9/). Tai leidžia manyti, kad senų senovėje mitinės būtybės vardas *deivė* buvo žinomas beveik visoje Lietuvoje, bet vėliau jis dažniau vartotas maždaug tame žemaičių tarmės areale, kuriame kalbininkai nustatė M. Mažvydo gimtąją šnektą ir spėjama jo gimimo vietą (BRMŠ 2 181). Taigi gali būti, kad *deivės* terminą M. Mažvydas girdėjo dar vaikystės ir paauglystės metais.

Žodžio *laukosargai* daryba rodo, kad mitinės būtybės įvardytos pagal jų paskirtį / atliekamus veiksmus. Todėl žodis laikytinas mitinių būtybių vardo metaforiniu pakaitu. Pamėginkime lietuvių folklore paieškoti personažo, kuris saugotų laukus. Pasakos apie savo laimę atradusį žmogų (K 1.1.2.13 / AT 735) lietuviškuose variantuose laimė vaizduojama padedanti savo šeimininkui dirbti, siekianti pagausinti jo javų derlių (ji perneša į savo šeimininko lauką vargšo pasėtus grūdus, persodina vargšo rugius, skabo didžiausias vargšo rugių varpas, renka turtuolio lauke nukritusias varpas ir kt.). Šiuo metu mums įdomiausi LPTK susisteminti keturi variantai, kuriuose vargšas nori paimti keletą turtingo brolio rugių pėdų / broliui leidus, į savo dirvą persineša keletą gubų, o brolio laimė / dalia / talentas jį sudraudžia / sulaiko arba vėl perneša gubas į turtingojo lauką. Vienas toks variantas užrašytas netoli Raseinių (DPSO 67), du – Zarasų apskrityje (LTR 1486/446/, 1681/146/), dar vienas – Pakruojo rajone (LTR 3783/672/).

Galima įtarti, kad XVI a. *laukosargas* buvo vartojamas vengiant minėti *laimę*.

Žemėpačiais vadinamų būtybių nepasitaiko nei lietuvių sakmėse, nei pasakose. XVI a., rašydamas apie *Erden Gott*, t. y. *žemės dievą* (vertime – *požemio*) Puškaitį, Lukas Davidas mini *Erdtleutlein*, t. y. *žemės žmogučius* (vertime – *požemio žmogeliukai*). Šis autorius Prūsijoje užrašė autentišką sakmę apie moterį, kuri stebėjo šokančius žmogučius smailiomis kepurėmis, nepaisė jų liepimo *užverti langus* (t. y. užsimerkti / nežiūrėti) ir apako (BRMŠ 2 294–295). XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Vilius Kalvaitis iš lietuvininkų užrašė sakmių, kuriose vaizduojami šokti ir išdykauoti mėgstantys *maži žmogučiai / raudoni vyryčiai*; keli panašūs variantai užrašyti rytų Lietuvoje (čia šokėjai išlenda iš pakrosnio; jie vadinami iš slavų perimtu žodžiu *krasnoliudkai*) (KLPTK 3 159–160 tipai 1.1.1.18., 1.1.2.10., 1.3.0.1., 1.3.0.3., 1.3.0.7.). Panašūs personažai vaizduojami vokiečių sakmėse ir vadinami *Unterirdische*. Ar tik M. Mažvydo terminas *žemėpačiai* nėra vokiško pavadinimo vertimas?

Priekaištaudamas žmonėms, kad jie pasirenka ne bažnyčią, o malonesnius dalykus, M. Mažvydas teigia:

*Begieresny su šventa burtininke gaidi valgiti
Neig bažnio šaukima žeku glausiti.* (BRMŠ 2 187)

Keista, kad inkvizicijos siautėjimo laikais, kai burtininkavimu apkaltintos moterys ir vyrai buvo kankinami ir deginami, M. Mažvydas tokią moterį vadina *šventa*. Senuosiuose šaltiniuose ne kartą teigiama, kad moterys aukodavusios vištą, o vy-

rai – gaidį. Jėzuitų Vilniaus kolegijos 1593 metų ataskaitoje sakoma: *Moterys aukojo vištą, kad ir joms Dievas būtų palankus; tą darbą atlikti pavedė seniausiai savo tarpe* (BRMŠ 2 627). Pastaba apie seniausią moterį – vištos ruošėją aukai (greičiausiai bendram valgymui) leidžia šį papročio priminimą lyginti su XIX a. užfiksuota rusų moterų atliekama apeiga *trojecipliatnica*, kai vienos moterys drauge valgydavo tris viščiukų vadas išperėjusią vištą. Ją papjauti galėjo berniukas arba sena našlė, o gamindavo našlė, t. y. lytinių santykių neturinti moteris (Зеленин 1994: 105–150). Galima įtarti, kad M. Mažvydas žinojo tokį pat vyrų atliekamą ritualą, kuriam gaidį irgi ruošdavo sena našlė (tokią moterį būtų įmanoma vadinti *šventa burtininke*).

Prūsijoje (Alenšteine) gimęs ir Kulme bei Karaliaučiuje beveik visą gyvenimą gyvenęs L. Davidas užrašė ne tik minėtą sakmę, bet ir daugiau autentiškos medžiagos, kuriai analogijų randama XIX–XX a. užfiksuotuose folkloro tekstuose. Beje, jis aprašė, kaip vaikystėje motina jį buvo nusivedusi prie prūsų garbinamos liepos. Ten jis stebėjęs aštuonerių ar devynerių metų berniuko gydymą. Padėtą ant savotiškų svarstyklių ligonį turėję atsverti maisto produktai, kuriuos reikėję surinkti elgetaujant (BRMŠ 2 300). Kad gydymui vartojamą duoną reikia surinkti iš devynių kiemų, paliudyta XX a. užrašytame pasakojime. Jame vaizduojama latvė paaiškinusi, kad duoną reikėtų pavogti, bet ji negalinti to padaryti (KLPTK 4 Psk 4.2.4.).

Mums įdomus ne tik L. Davido prisiminimo turinys, bet ir tai, kad jo motina nesibodėjo prūsų veiksmais ir leido sūnui juos stebėti. Tai leidžia manyti ją buvus artimą prūsams. L. Davidas pelnė paskutinio Vokiečių ordino magistro ir pirmojo Prūsijos kunigaikščio Albrechto pasitikėjimą (Davidas buvo Albrechto rūmų patarėjas, kunigaikštis jam pavedė rašyti Prūsijos istoriją). Albrechto Brandenburgiečio motina buvo lietuvė – Žygimanto Senojo sesuo Sofija (BRMŠ 2 31). Taigi vėl kyla įtarimas, ar L. Davidas nebuvo Albrechtui patrauklus dėl kilmės panašumo. Be abejo, tai tik spėliojimai, kuriais norima paaiškinti, kodėl L. Davidas galėjo artimai bendrauti su prūsais ir iš jų gauti patikimų žinių apie tikėjimus (jų analogijų nesunku rasti XIX–XX a. folkloro medžiagoje) ir apie ožio, jaučio ar kiaulės aukojimo apeigas. Paties L. Davido surinktoje medžiagoje paminėtas tik vienas dievaitis / žemės dievas Puškaitis, o daugiau teonimų jis panaudojo kartu su kitų autorių raštų fragmentais.

Ištisą lietuvių ir žemaičių pagoniškų dievų sąrašą pateikė šiek tiek vėliau rašęs Jonas Lasickis, teigęs, kad visas žinias jam suteikęs *Jokūbas Laskauskas, kilmingas lenkas iš Kališo srities* (BRMŠ 2 593). J. Laskauskas 1562 metais vykdė valakų reformą Žemaitijoje, Karšuvos valsčiuje (BRMŠ 2 423). Jo sudarytame šio valsčiaus inventoriuje suolininkai skatinami žiūrėti, kad nebūtų burtininkų ir kerėtojų, bet apie dievus ir kitas pagonybės apraiškas neužsimenama (BRMŠ 2 424). Taigi kritiškai vertinti J. Lasickio pateiktą dievų sąrašą tyrinėtojai turėjo rimtą pagrindą. Šiame straipsnyje iš gana netrumpo J. Lasickio pateikto dievų sąrašo užsiminsime tik apie vieną kitą vardą.

Vis dėlto ir J. Lasickio kūrinyje esama bent iš dalies autentiškais laikytinų tekstų. Pavyzdžiui, rašoma, kad Perkūnas esąs griausmo dievas, *į kuri, griaudžiant dan-guje, žemdirbys, nusiėmęs kepurę, nešdamas per savo žemę ant pečių lašinių paltį,*

kreipiasi šitokiais žodžiais: „Percune deuaite, niemuski vnd mana, dievu melsu tawi palti miesu“ (BRMŠ 2 593). Žemaičiuose XX a. užrašyti du anekdoto variantai, kuriuose šaipomasi iš prūso, norinčio atkeršyti perkūnui už tai, kad žaibas nutrenkė jo sūnų. Griaustiniui griaudžiant, jis vilioja perkūną artyn siūlydamas lašinių (KLPTK 4 An 1.2.1 23. –1–1). Ko gero, ir XVI a. prūsai galėjo tikėti, kad perkūnui patinka lašiniai.

Lietuvio M. Mažvydo ir prūsams artimo L. Davido XVI a. užrašytų ar tik paminėtų mitologijos dalykų lyginimas su maždaug to paties meto J. Lasickio kūriniu turiniu parodė, kad šių autorių žinios apie lietuvių ir prūsų mitologiją labai skiriasi. M. Mažvydas nemini nė vieno pagonių dievo, bet kalba apie mitines būtybes, kurių dauguma vaizduojama lietuvių sakmėse. Tik vieną dievą pamini L. Davidas; jo užrašytų tikėjimų ir sakmių variantai aptinkami XIX–XX a. sukauptoje folkloro medžiagoje. Tuo tarpu J. Lasickis, pats daug keliavęs ir pasiklojęs neilgai Lietuvoje gyvenusio asmens informacija, gebėjo pateikti žinių apie daugelį pagoniškų dievų. Tai turėtų skatinti mitologijos tyrinėtojus atsargiau elgtis ir su kitų svetimšalių informatorių žiniomis.

Apeiginė / buitinė leksika / magijoje naudojami objektai

L a d a. Rusų ir kitų rytų slavų liaudies dainų priedainis *lado / lado moja* dažniausiai pasitaiko vedybų tematikos dainose. Priedainiai *slava* (šlovė) arba *ladu / lado* būdingi *podbliudnyje* vadinamoms dainoms, kuriomis išburiamos vestuvės (dainuojamos per Kūčias buriant: to, kuriam pasiseks ištraukti po dubeniu paslėptą savo daiktą, laukia apdainuotas įvykis). Pavyzdžiui:

<i>Вился клен с березою – Не развился, Ладу, ладу! Кому вынется, Правда сбудется, Тому добро. (ЗПКП 174)</i>	[Vijosi klevas su beržu – Neišsivijo, <i>Ladu, ladu!</i> Kas ištrauks, Tikrai išsipildys, Tam į gera.]
<i>Узды гремят – Жениться хотят, Слава! Ой, ладо мое! (ЗПКП 221)</i>	[Žąslai žvanga – Vesti nori, Šlovė! Oi, <i>lado mano!</i>]

Merginų kūmavimosi per Sekmines dainų priedainyje prie *lado* pridedamas žodis *did*:

<i>Ой дид-ладо Честному Семику! Ой дид-ладо Березке моей! Еще кумушке Да голубушке! (ЗПКП 537)</i>	[Oi <i>did-lado</i> Garbingoms Sekminėms! Oi <i>did-lado</i> Mano berželiui! Dar kūmutei Ir balandėlei!]
--	---

Rusų vaikų žaidinimuose *ladu ladu* kartojama plojant vaiko delnukais. Pavyzdžiui:

*Ладу ладу ладушки,
– Где были? – У бабушки.
– Что вы ели? – Кашку.
– Что вы пили? – Бражку.
Каша сладенькая,
Бабушка добренькая.
Попили, поели,
Дальше полетели. (ДДУЦ 79)*

[*Ladu ladu laduški,
– Kur buvote? – Pas senele.
– Ką valgėte? – Košelę.
– Ką gėrėte? – Alų.
Košelė saldutė,
Senelė gerutė.
Išgėrėm, pavalgėm,
Toliau nuskridom.]*

Remdamiesi dažnai kartojamais priedainiais, kai kurie XIX a. rusų autoriai teigė, kad dainose prisimenama *vasaros derliaus, meilės ir vedybinių ryšių deivė Lada* (Афанасьев 1869: 690). Aleksandras Afanasjevas taip pat rėmėsi teiginiu, kad *lietuviai ir letai, susirinkę į kupolių šventimą, šlovino Ladą ir jai aukojo baltą gaidį*. Išnašoje jis pateikė: *Lada, Lada, dido musu deve* (ten pat: 721). Nesunku pastebėti, kad A. Afanasjevas panaudojo M. Strijkovskio Kronikos fragmentą, o išnašoje šiek tiek netiksliai cituoja ten rastus žodžius: *lado, lado, lado Didis musu Dewie* (BRMŠ 2 546). M. Strijkovskis teigė, kad tai Lietuvoje, Žemaičiuose, Livonijoje ir Rusijoje kartojamos dainos žodžiai (BRMŠ 2 546). Vėlesni rusų autoriai deivės Lados problemos nesvarstė, tuo tarpu lietuvių mitologijos tyrinėtojai vis dar mėgina įtikinti buvus deive Ladą (Dundulienė 1990: 25–26; Vėlius 1998: 22–27).

Bene ankstyviausias raštijos šaltinis, kuriame rusų kalbos žodžio *lad* reikšmė visiškai aiški iš konteksto, – XII a. kūrinys „Žodis apie Igorio žygį“. Išvykusio kautis su polovcais kunigaikščio Igorio žmona Jaroslavna anksti rytą kreipiasi į saulę ir vėją, priekaištaudama, kad šie kamuoja jos vyro karius (*моего лада вои*), kreipiasi į Dnieprą ir prašo: *priliūliuok mano vyrą / mieląjį pas mane (прилелей моего лада ко мне)*. „Rusų kalbos žodyne“ nurodomos tokios žodžio *lad* reikšmės – *mielas / miela, mylimas* (СРЯ 2 160). Vladimiro Dalio žodyne *lad – taika, sutarimas, meilė, draugystė* (ДТС 2 233). Veiksmažodis *ladit* turi daugybę vedinių, taip pat reiškiančių *susitarimą, sutikimą, tikimą vienas kitam* ir t. t. Taigi priedainis *lado* (veikiausiai tai daiktavardžio *lad* šauksmininkas, kuris rusų gyvojoje kalboje išnyko) labai tinka dainoms apie meilę, vedybas, darnų šeimos gyvenimą.

Rusų vaikų žaidinimų dainelėse esama ne visai vaikiškų eilučių. Pavyzdžiui, cituotame variante sakoma, kad pas močiutę gėrę stiprų alų arba degtinę, o turinys priimena apeigą *babji kašy*, kai Kalėdų antrąją ar trečiąją dieną buvo vaišinama pribuvėja (СД 1 122). Gali būti, kad žaidinimams pritaikyti suaugusiųjų apeiginiai kūrinėliai.

Į rusų dainų priedainį *lado* panašios eilutės *da laduma ladum / aleliumai loda* dažniausiai aptinkamos lietuvių advento-Kalėdų dainose, kuriose dainuojama apie poros rinkimąsi (LLD 20 nr. 24, 26, 27, 62). Kartais priedainio reikšmę paryškina dainininkai ar savaip supratę užrašytojai: *O leliuma mudu* (LLD 20 nr. 25). Atrodo, kad sutartinėse aptinkamų *laduto tuto / latuto* (LLDK D 299) ir kitokių pritarinių reikšmės nebesvarbios ir pateikėjams neaiškios. Jaunojo sutiktuvių sutartinės pritarinys *ladeli*,

ladeli, lada, rito tiktų prie apeigos konteksto, bet jis taip sulietuvintas, kad vargu ar žinoma jo pirminė reikšmė (LLDK V 919). Kadangi lietuvių kalboje žodžio *lad* ar jo vedinių nėra, galima manyti, kad šie priedainiai yra mūsų kaimynų dainų priedainių modifikacijos. Lietuvių vaikų dainelių *ladu ladu ladutes* turi savitus, taip pat delnų plojimais lydimus ekvivalentus *gydu gydu / katu katu katutes*. Taigi plojimą lydinčios *ladu ladu ladutes* irgi gali būti perimtos iš kaimynų.

Priedainio *did lado* ar ko nors panašaus lietuvių dainose neaptikta. Ko gero, M. Strijkovskis prie žodžių *did lado* prirašė *Didis mūsų Dieve*, nes tokį priedainį girdėjo slavų dainose. *Дуд* – pietinėse rusų kalbos tarmėse ir ukrainiečių kalboje taip tariamas žodis *ded – senis*. Seniu vadinami keli slavų apeiginiai objektai. Tai pirmutinis ar paskutinis rugių pėdas, kuris baltarusių ir rusų nešamas į namus ir statomas kertėje už stalo, kad ir kitais metais būtų geras rugių derlius. Pietų slavų *badniak* arba *dednik* – per Kūčias nukirsto medžio rąstas, kuris nepjaustytas deginamas krosnyje: tas, kas pirmas pamato, kad rąstas perdegė ir sulūžo, ateinantį pavasarį pirmas eina sėti. *Dido / diduch* – ukrainiečiai ir bulgarai vadina šiaudus, kurie per Kūčias klojami ant trobos grindų, *дядовец / дядовият* – bulgarai vartoja kaip falo eufemizmą. Lenkų *dziad* – šiaudinė iškamša; gegužės 1-ąją ji statoma prieš merginos, kuriai ketinama pasipiršti, vartus. Baltarusių persirengėlis *diedas* per Kalėdas vedžioja ožką ir t. t. (СД 2 41–43). Galima sakyti, kad įvairiose apeigose *diedai* naudojami kaip derlingumą skatinantys magiški objektai ar personažai ir vedybų bei vaisingumo simboliai (čia neliečiame *died / dziady* protėvių reikšme mirusiųjų minėjimo apeigose).

Kai žmonės dėl ko nors susitaria, sumušamos / sukertamos rankos. Lietuvių kalboje posakiai *sukirto rankas / sumušė delnus* vartojami *susitarė / susiderėjo* reikšmėmis. Rusų vestuvių tarpsnis – lietuvių sutartuvių atitikmuo – kai kur vadinamas *rukobitije* (rankų sumušimas). Taigi vedybų ar kokį kitą susitarimą / linkėjimą susitarti galima reikšti žodžiu (rytų slavuose – *lad*), jį sustiprinti primenant apeiginį simbolį (*diedą – senį*) ir sukertant rankas / sumušant delnus. Gali būti, kad vaikų daineles lydintis plojimas delnais yra šio veiksmo liekana.

Tyrinėtojai (Balsys 2006a: 604; Laurinkienė 1990: 167) atkreipė dėmesį į Eduardo Volterio pastebėtą rytų slavų dainų priedainio *lado* ir latvių Janio šventės dainų priedainio *līgo* analogiją. E. Volteris teigė, kad latviai tokiu šūksniu sveikinę saulę (Вольтер 1890: 55). Nijolei Laurinkienei pasirodė priimtinas priedainio *līgo* siejimas su saule. Pripažinusi, kad „*lado*“ tipo priedainio semantika sunkiai apibrėžiama, ji pateikė hipotezę, kad *prasmė galėjo sietis su dangiška, o gal ir žemiška ugnimi* (Laurinkienė 1990: 168). R. Balsį sudomino priedainio kaip sveikinimo interpretacija. Jis detalai pristatė M. Strijkovskio Kronikoje esančius teiginius, kad šūksniais „Lado, lado“ lietuviai sutikę kunigaikščius, ir apibendrino: *refrenas lado (įvairios jo formos) atlieka dievybės, o vėliau ir pasaulietinio valdovo, pagrindinio apeigos atlikėjo, išaukštino, pasveikinimo, pagarbinimo funkciją* (Balsys 2006a: 605).

Šių abiejų autorių mintims stokoja argumentų, bet jų papildyti negalime. Tuo tarpu E. Volterio *lado* ir *līgo* gretinimą mėginsime paremti jo nepanaudotais duo-

menimis. Užrašytas lietuvių pasakojimas, kaip čigonas privertė valstietį sutikti, kad juodu sumainė arkliais. Čigonas pasiūlė padaryti juoko: jie abu užeisią į karčėmą, sumušią rankas ir sušuksią *lyko*. Valstietis sutiko. Kai juodu taip padarė, čigonas paėmė valstiečio arklį; liudininkai patvirtino susitarimą girdėję ir matę (KLPTK 4 Psk 9.6.13). Taigi čigonas pasinaudojo tuo, kad valstietis užmiršo šūksnio ir rankų sumušimo, kaip susitarimo ir sutarties sutvirtinimo, reikšmes. Latviškas žodis *līgt* reiškia *samdyti, līgt mieru – taikytis, līgums – susitarimas*. Lietuvių kalbos žodžiai *lygti / sulygti* taip pat reiškia *tartis / derėtis / susitarti*. Dalyje lietuvių pasakos „Nepaprasti vaikai“ (K 2.2.1.1. / AT 707) variantų karalius pastato vieną statinę su riešutais, o kitą – tuščią ir paskelbia: kas *suskaitys / išlygiuos* riešutus, tam atiduos dvarą. Neatpažintas karaliaus sūnus ima po du riešutus ir, dėdamas juos į kitą statinę, kaskart pasako sakinį apie savo tėvų gyvenimo įvykį ir priduria: *Du riešučiu karabkėlėn / Du kubilu, du riešučiu* (KLPTK 1 300). Taip jis *išlygiuoja* riešutus, t. y., imdamas po porą, visus juos perkelia į kitą statinę. Ko gero, *lygiuoti / ligo* senovėje reiškė ne tik *susitarti*, bet ir *suporuoti*. Poros rinkimasis būdingas Kupolių apeigai: vaikinai šokinėdavo per laužą susikibę rankomis su merginomis ir burdavo: jei pora paleis rankas, tuodu nesusituoks, o jeigu peršoks susikibę rankomis – susituoks.

T a b a l a s. J. Lasickio kūrinyje minimas *Dievas Tavalas (Tawals) – gerų paslaugų tiekėjas* (BRMŠ 2 594). Šį vardą tyrinėtojai lygina su Simono Daukanto užrašytos dainelės fragmentu; taip dainuodavę per Kalėdas *blukį* (t. y. rąstą) velkantys vaikinai:

*Tabalai, tai tai tai,
Judink, seni, kaulus,
Up up up,
Sumušk rankom delnus [ir t. t.]. (DŽT 1 40)*

Gaila, kad S. Daukantas neužrašė visos dainelės. Algirdas Julius Greimas ją laiko argumentu, kad buvęs garbinamas dievas Tabalas: *Tabalas šiame tekste yra personažas, į kurį kreipiamasi, kuris, kad ir juokais, garbinamas* (Greimas 1990: 333).

Ką reiškia rąstas, gali paaiškinti vienas populiarus humoristinis pasakojimas. Mergina pasiguodė čigonei, kad bernai jos nešokdinantys. Gavusi atlygį (kruopų ir miltų), čigonė patarė po sijonu prisirišti *šerdešninką* (medinę ratų ašį), o vaikinams pažadėjo dainuoti, jeigu jie šokdins tą merginą. Čigonė dainavo: *Tai už kruopas ir už miltus šerdešninkas aplink kinkas tabalai, maskatai* (KLPTK 4 Psk 6.7.1.). Jojimas ant avilio (rąsto), pagaikščio / karties / rąsto vilkimas ir t. t., siekiant / linkint gausaus derliaus, sėkmingų vedybų ar tik pasisekimo vakarėlyje, – gana populiarai maginė priemonė (Kerbelytė 1997, 1999). Jeigu pasakojime vaizduojama mergina apie ją nieko nežinotų, čigonė jos neįkalbėtų taip elgtis vakarėlyje. S. Daukanto užrašytame dainelės fragmente prašoma, kad senis judintų vaikinų kaulus ir jiems padėtų susitarti. Žinodami, kad kaimynų apeigose *senis* būna vedybų simbolis, galime teigti, kad rąstą velkantys vaikinai siekia sėkmingų vedybų, o *tabalai* padeda suvokti, ką velkamas rąstas simbolizuoja. Tai tik apeigoje vartojamas iš veiksmazodžio *tabaluoti* išvestas žodis, bet ne dievo vardas.

Šluotražis. Gabjauja. Ne dievo vardą, o tik apeigose naudojamą maginį bei simbolinį objektą reiškia ir žodis *šluotražis*. Lietuvių ir gretimų tautų apeigose ir gydymo tikslais neretai naudojama šluota / pušinė, vanta, sena šluota (šluotražis). Apie tai rašyta daugelio autorių, todėl, atrodo, tokia dievybė jau neturėtų būti minima.

Kiek sunkiau paaiškinti Gabjaujo statusą. Mitologijos tyrinėtojai neabejoja raštinijos duomenų patikimumu ir tokią dievybę mini. Tačiau XIX a. pabaigoje Steponas Žiupsnys užrašė humoristinį pasakojimą apie sugadintą trobos statymo pabaigtuvių apeigą. Vienas senelis turėjęs eiti aplink pastatą, o kiti dalyviai turėję klausti: „Kas čia eina?“ Senelis turėjęs atsakyti, kad eina Dievas, neša duoną druską. Jis nepastebėjęs duobės, į ją įkrięs ir supurvinęs kailinius. Nuo to laiko nustoję daryti *gabjauja* (LLA 970). Vieno apeigos dalyvio ėjimas aplink trobą ir jo dialogas su troboje esančiais žmonėmis praktikuotas ir kitomis progomis (pvz., per Kūčias aplink trobą nešdavo kisielių – LLA 971). Jeigu atsirastų duomenų, kad senovėje eidavo aplink jaują, kai joje prieš kūlę pirmą kartą padžiaudavo javų pėdus, būtų įmanoma teigti, kad ėjimo aplink jaują pavadinimas tapo ir trobos statymo pabaigtuvių pavadinimu. Deja, tokio fakto mums aptikti nepavyko. Vis dėlto mitologijos tyrinėtojai turėtų atsižvelgti į tai, kad žodis *gabjauja* vartojamas ne dievo vardo reikšme.

Andojus. Deveriksas. Lietuvių mitologijos tyrinėtojai sulietuvintą žodį *Andojus* drąsiai vartoja kaip teonimą, kai kas net ieško analogijų tarp kitų tautų *anšaknies* teonimų. Vis dėlto pravartu pirma įsitikinti, kad rusų Ipatijaus metraštyje užfiksuoti lietuvių dievų vardais laikomi *janda*, *andaj*, *deveriks* iš tikrųjų yra teoniškai. Tam visų pirma reikia atidžiai įvertinti kontekstą, kuriame šie vardai paminėti.

Viename šio metraščio fragmente labai gyvai aprašyti lietuvių veiksmai ir stengiasi užfiksuoti jų tariamus žodžius, tarsi pats metraštininkas būtų buvęs XIII a. įvykio liudininkas ar pasinaudojęs kito liudininko pasakojimu. Iš fragmento aišku, kad liudininkas buvo krikščionis, neigiamai vertinęs pagonių tikėjimą.

Ipatijaus metraščio fragmentą komentavęs Rimantas Jasas padeda suprasti aprašytą įvykį. 1258 ar 1259 metais lietuviai kartu su kunigaikščiu Romanu atvyko prie Vozviaglio tvirtovės, bet ją rado kitų kunigaikščio Romano sąjungininkų – Volynės karių – nusiaubtą (BRMŠ 1 262). Metraštyje rašoma:

Романови же пришедшоу ко граду и Литве, потокии на град Литве, ни ведеша нишьто же, токмо и головне, ти пси течюше по городищюу, тоужахоу же и плевахоу по своискы рекоуце „янда“, вызываюце богы своя Андая и Дивирикса и вся богы своя поминаюце рекомья беси. (BRMŠ 1 260)

Fragmento vertėją R. Jasą suglumino dviejų žodžių rašyba. Metraščio nuorašas (datuojamas XIV a. pabaiga ar XV a.) rašoma: *ни ведеша*, o iš konteksto aišku, kad turėtų būti *не видеша*. Gal perrašinėtojas suklydo – balsius *e* ir *i* sukeitė vietomis? Suklydo ir vertėjas, žodį *головне* supainiojęs su *голодны* ir frazę *ни ведеша нишьто же, токмо и головне* išvertęs: *nieko nežinodami, lyg alkani*. Tai skatina mus versti metraščio fragmentą dar kartą:

O Romanui ir Lietuvai [t. y. lietuviams – B. K.] atėjus prie miesto, eidama į miestą Lietuva nieko nematė, tik tai nuodėgalius, tie šunys bėgo per tvirtovę, krintosi ir spjaudėsi, saviškai sakydami „janda“, šaukdami savo dievus Andajų ir Diviriką, ir visus savo dievus, kitaip tariant, velnius, minėdami.

Įdomu, kad metraštininkas ar jo informatorius žodžio *janda* dievo vardu nelaiko. Paprastai supykę ir spjaudydami žmonės vartoja keiksmazodžius; gali šauktis ir Dievo keršto. Lietuviškas keiksmazodis *janda* nežinomas; aišku, kad žodis nesuprastas ir iškreiptas. Prisiminkime, kad iki šiol supykę lietuviai sako: *gyvatė, žaltys, rupūžė*. Gali būti, kad *janda* – iškreiptas lietuviškas žodis *angis*. XIX–XX a. dažniausiai vartojamas roplio pavadinimas *gyvatė* panašus į prieštarinai vertinamo (pavojingo ir gerbiamo) gyvūno vardo metaforinį pakaitą (iš žodžio *gyvas*). XIX–XX a. užrašytuose sakmių ir užkalbėjimų tekstuose vengiama net žodžio *gyvatė*: rytų aukštaičiai dažniausiai vartoja žodį *kirminas / kirmėlė* (LTR 1486/167/, 1985/52/, 3484/4/ ir kt.), o Baltarusijos Gervėčių apylinkės lietuviai – rytų slavų vardą *zmeja* arba jo pakaitą *gadina* taria *odina* (LTR 4232/775–777/). Pavadinimas *angis* retkarčiais vartojamas iki šiol ir aptinkamas keliose sakmėse, kurios XIX–XX a. užrašytos buvusioje Rytų Prūsijoje ir Sūduvos regione (JrkLM nr. 52, 53a, b, BsLPI 4 231). Kad įsitikintume, jog *angis* yra archajiškesnis už žodį *gyvatė* to paties roplio pavadinimas, turime rasti tekstų, kuriuose žodis *angis* būtų pavartotas kaip tikrinis *gyvatės* vardas. Užkalbant *gyvatės* iškirstą žmogų ar gyvulį kartais sakoma: *aš visų vardus žinau, nė vienos nebijau*, ir išskaičiuojami galimi gyvačių vardai. Tokių užkalbėjimų tekstuose iš tikrųjų radome iš apeliatyvo *angis* padarytus vardus: *C ange, Ange, nedaryk nieko* (LTt 5 9295), *sangi rangi, nedaryk nieko* (LTR 4102/176/ = LUŠ 80). Tokių pat užkalbėjimų kontekste aptikta keistų vardų, kurie primena ir slavų *gadina*, ir lietuvių *angis*: *Jūs esat trejos devyne-rios ir visos a d z i n g ė s* (LTR 507/30–5/ = LUŠ 81), *Visų vardus žinau A d z i n g i* (LTR 507/30–3/ = LUŠ 82).

Taigi, radę nusiaubtą tvirtovę, pasipiktinę lietuviai galėjo minėti angį. Kaip dievo *Andaj* vardą šį žodį interpretavo lietuviškai nesupratęs metraštininkas ar jį informavęs asmuo.

Mes linkę palaikyti Vladimiro Toporovo pateiktą žodžio *deveriks* etimologiją – *dievo rykštė*: tokia interpretacija neprieštaruja metraščio fragmento kontekstui. Pasipiktinę lietuvių kariai galėjo dievo rykšte grasinti miestą nusiaubusiems Volynės kariam, bet galėjo dievo bausme (t. y. rykšte) vadinti ir savo nesėkmę. Vis dėlto sunkoka sutikti su V. Toporovo teiginiu, kad, minint dievo rykštę, turėtas omenyje Perkūnas: lietuvių folklore vaizduojama ne viena žmonės baudžianti mitinė būtybė (Toporov 2000: 32).

Vadinasi, nėra jokio pagrindo teigti senovėje buvus pagonių deivę Ladą, dievus Tabalą bei Šluotražį. Tai tik apeigose ar apeiginiuose kūriniuose minimi žodžiai ar maginę paskirtį turintys objektai. Kol kas tik spėjama, kad žodis *gabjauja* irgi buvo apeigos pavadinimas, ir tikimasi, kad etnologai ras šį spėjimą patvirtinančių duomenų. Kadangi žodžiai *janda* ir *andaj* paminėti kontekste, kuriame paprastai vartojami keiksmazodžiai, sulietuvinatas vardas *Andojus* taip pat nelaikytinas teonimu. Ipatijaus

metraštyje užfiksuoti žodžiai panašūs į lietuvišką žodį *angis* – archajišką ir, ko gero, tikrą roplio vardą, kurio metaforinis pakaitas *gyvatė* prigijo ir iki šiol lietuvių vartojamas ne tik kaip gyvūno pavadinimas, bet ir kaip keiksmazodis. Gali būti, kad metraštyje dievo vardu palaikytas žodis *diviriks* reiškia tik *dievo rykštė* ir buvo pasi-piktinusių ar dėl savo nesėkmės nusiminusių karių šauksmas.

Gyvūnų bendrijų vyresnieji

Lietuvių mitologinėse sakmėse atsispindi tikėjimas, kad kai kurie gyvūnai yra socialiai organizuoti į bendrijas, turinčias savo vyresnius, – taip pat gyvūnus, iš-siskiriančius tam tikrais aukšto statuso požymiais. Daugelyje sakmių vaizduojamas angių / gyvačių / žalčių karalius. Tai arba labai didelė gyvatė, *raudona gyvatė su karūna* (LTR 5031/330/), arba *kirmėlė*, kuri tik karūna skiriasi nuo savo pavaldinių (LTR 3241/204/), arba *angis*, turinti auksinį vainiką (BsLPI 4 231). Kai žmogus sumano pagrobtį gyvačių karaliaus karūną / vainiką, gyvačių pulkai jį vejasi arba nubaudžia. Kai burtininkas nori išnaikinti gyvates ir jas sušaukia, ateina didžioji gyvatė – burtininkas liepia uždegti šiaudus duobėje, į kurią sukritusios gyvatės; jis pats sudega kartu su gyvatėmis. Gyvačių karaliaus karūna dovanojama kūdikiui, kurio motina pagailėjo besivaikuojančios gyvatės ir ją pamaitino. Remiantis sakmėmis galima daryti išvadą, kad žmonės nuo gyvačių karaliaus priklausomi tik tada, kai jie nori pakenkti bendrijos interesams arba padeda vienam jos nariui. Žmonėms svarbi tik gyvačių karaliaus karūna: ją turintis daug žino, yra nepažeidžiamas ir pan. (KLPTK 3 191–195). Slavų užkalbėjimuose gana dažnai minima *zmeja-carica* (gyvatė-carienė) ar didelė gyvatė, nuo kurios priklausomos kitos gyvatės: jos prašoma nubausti žmogui ar gyvuliui įkirtusią gyvatę (Кляус 1997: 414).

XX a. Žemaitijoje užrašyti tik du sakmių variantai, kuriuose kalbama apie arklių karalių. Sakoma, kad jis skiriasi nuo kitų arklių: *Jo sprandas dvišakas, vadina-mas dvigyslis* (LTR 4868/147/), *Jam ant sprando kaip kūlinis rinkius kuknės* (LTR 4868/397/). Nuo arklių karaliaus priklausomi kiti arkliai, nes jie kartoja savo vyres-niojo likimą: jeigu krinta karalius, krinta dar dvylika to paties šeimininko arklių. Dėl to sakoma, kad reikia vengti arklių karaliaus, nes, jam žuvus, patiriama nuostolių.

Bet kada ar draudžiamu laiku (per šventes) kiškius medžiojantį žmogų iki namų vejasi *baisus kiškis* (DSPŽ 1 171), žmogus pamato *didelį kiškį*, kurio negali nušauti (LMD I 670/10/). Toks kiškis, kuris šaunamas nejudą, dingsta ir vėl atsiranda, vadi-namas *sagostymu* (KLPTK 3 185 tipas 1.3.0.5.). Keliose lietuvių sakmėse vaizduo-jamas ne ypatingas kiškis, o antropomorfinė būtybė, varanti kiškių pulką (KLPTK 3 184 tipas 1.3.0.3.), arba kažkas bara žmogų, kad be jo žinios kiškius medžioja (KLPTK 3 184 tipas 3.2.0.3.).

Vilkų karalius minimas tik vieno lietuvių pasakos varianto pavadinime, o kūrin-yje pasakojama apie žmogų, skirtą vilkui suėsti. Žmogus stengiasi išvengti susitikimo su vilku, bet tas pasiverčia nuo vilko bėgančia mergina, priimamas į karietą ir žmogų

sudrasko (BsLPI 3 183). Lietuvių ir rytų slavų pasakose vaizduojamos *balto vilko* vedybos su mergaite ir brolio bei sesers sudėtingi santykiai su *geležiniu / variniu* vilku, tačiau šie vilkai nevaizduojami apsupti panašių į save gyvūnų ir neužsimeinama apie jų aukštą statusą. Tuo tarpu slavų užkalbėjimuose keletą kartų minimas *volk-carj* (vilkas-caras) (Кляус 1997: 413). Lietuvių ir rytų slavų sakmėse vilkais rūpinasi ne ypatingas vilkas, o senelis, šventas Jurgis, Dievas (KLPTK 3 183 tipas 1.1.2.9., 184 tipas 1.2.2.12.). Gali būti, kad kiškių ir vilkų bendrijų vyresnius išstūmė miško dvasia – žvėrių ir žvėrelių šeimininkas, senovėje galbūt vadintas žodžiu *medeinas* (nuo *medė* – *miškas*) (Кербелите 2003: 9).

Viename lietuvių sakmės variante didelis šuo bara žmogų, kam šis mušęs jo brolių (KLPTK 3 188 tipas 1.2.1.16.), o dviejuose sakmės variantuose teigiama, kad žmonės pagavę karūnuotą karšį / žuvį su karūna ir jos nepaleidę – ežere išnykę karšiai (KLPTK 3 182 tipas 1.3.0.1.). Kur kas dažniau į žvejo veiksmus reaguoja nematomi žuvų šeimininkai arba velnias; dviejuose variantuose žmogus mato senį – žuvų piemenį (KLPTK 3 182 tipas 1.3.0.3.). Taigi galima manyti, kad socialiai organizuotų gyvūnų bendrijų ir jų vyresniųjų vaizdinių buvo gerokai daugiau; vieni „karaliai“ užmiršti, o kitus užgožė antropomorfinės būtybės – stichijų ir jų gyventojų šeimininkai.

Remdamiesi žiniomis apie autentiškoje lietuvių ir kitų tautų folkloro medžiagoje vaizduojamus gyvūnų karalius, pamėginsime pateikti kelių senojoje raštijoje užfiksuotų dievų vardais laikomų žodžių interpretacijas.

Į J. Malalos vertimo į rusų kalbą nuorašus XIII a. įterpote sakmėje apie Sovietų aptinkama naudininko forma *Андаеви*. Vertime rašoma *Andojui* (BRMŠ 1 266). Kalbant apie Mindaugą, Ipatijaus metraštyje minimas *Ньнадееви* (taip pat naudininko linksnis). BRMŠ vertime rašoma *Nunadiėviui*: vertėjas R. Jasas čia išvelgė sudurtinį žodį, kurio antrasis dėmuo – *dievas*.

Šia proga pastebėsime, kad Bronys Savukynas ne visą sakmę apie Sovietų išvertė preciziškai. Antai jis nesuprato archajiškos konstrukcijos *dativus absolutus* ir originalo frazės *сковавиу ему солнце ир вьвергъшиу ему на небо солнце* išvertė: *nukalusiam j i e m s saulę ir įmetusiam j i e m s saulę į dangų*. Adekvatus lietuviškas archajiškos konstrukcijos atitikmuo turėtų būti taip pat archajiškos formos *nukalusiajam, įsviedusiajam* arba šiuolaikiškos konstrukcijos – *kuris nukalė saulę, kuris įsviedė saulę*. Fragmento apie Mindaugo garbintus dievus vertime irgi pastebimas originalo neatitikimas: vyriškosios giminės žodžio naudininkas *Мендеинойу* virto moteriškosios giminės žodžiu *Medeinai* (greičiausiai suvienodinta su J. Lasickio kūrinyje pavartota forma).

Ko gero, žodžio *Андай* naudininkas galėtų būti *Андаю*, todėl galima įtarti, kad *Андаеви* – irgi sudurtinis žodis. Žodžių *Андаеви* ir *Ньнадееви* panašumą pastebėjo Aleksandras Brückneris ir E. Volteris (Brückner 1886: 11; Волтер 1886: 176). Pastarasis siūlė juos interpretuoti kaip iškreiptus sudurtinius žodžius *angis + dievas*, t. y. *an[g]dievas*.

Antrojo vardo panašumą su pirmuoju mėginsime paremti primindami metraščio skelbėjų komentarą. Jie teigia, kad antrasis mums rūpimo žodžio skiemuo (*на*) pa-

rašytas virš eilutės. Tai gali liudyti, kad metraščio teksto perrašytojui kilo abejonių, kaip šį žodį rašyti. Atkreipiame dėmesį, kad raide *a* prasideda labai nedaug rusiškų žodžių: rusų kalbos žodynuose daugumą jų sudaro tarptautiniai žodžiai ar svetimžodžiai. Pavyzdžiui, rusų užkalbėjimuose *a* raide prasidedanti samplaika *алтарь-камень* pasitaiko vos vieną kitą kartą, kiek dažniau – *алатырь-камень* (greičiausiai tai archajiško atvirųjų skiemenų dėsnio apraiška), o labai dažnai – *латырь-камень*. Gal ir metraštininkas ėmė abejoti pradine *a* raide ir ją pridengė, sukeisdamas balsį su priebalsiu?

Mokslinėje spaudoje paskelbta interpretacija, kad pirmiau aptartame metraščio fragmente minimas Andaj reiškia *senovinis*, o kalbant apie Mindaugą minimas Nunadievis – *dabartinis* (Razauskas 1999). Rimtai priimti jos negalime, nes neįmanoma įsivaizduoti, kad karių piktinimasis yra tinkama būseną religinėms nuostatoms reikšti ir dar Mindaugui prieštarauti. Be to, interpretacijos autoriui paranki tik antrojo vardo rašyba vertime.

Dviejų vardų ryšį su žodžiais *angis* ir *dievas* šiek tiek paremia tai, kad lietuvių sakmių tekstuose aptinkamas ne tik *angių* / *gyvačių*, bet ir *kiškių* bendrijos vyresnysis, o raštijoje užfiksuotas *kiškių dievas*, sakmėse esama žinių apie arklių karalių, o raštijoje irgi minimas arklių dievas. Ar senovėje buvo kaip nors garbinami gyvūnų bendrijų vyresnieji, autentiškų duomenų neturime. Tačiau kaip tik tie gyvūnai lietuvių sakmėse išskiriami iš kitų. Kumelė ar arklio požymių turinti mitinė būtybė vaizduojama kaip papročių saugotoja, baudžianti draudžiamu laiku medžiojantį ar dirbantį žmogų; arklio kaukolė ar žirgeliai virš trobos kraigo buvo suvokiami kaip apsauginė priemonė; sakmėse įspėjama, kad su arklio kaulais reikia elgtis atsargiai, kaip ir su žmogaus palaikais. Pagaliau pasakose *kumelės galva* vaizduojama bandytojo vaidmenyje, o su žirgu artimai kontaktavęs (į jo ausį įlindęs) herojus tampa pranašesnis (Kerbelytė 1993). Gyvatė ir kiškis sakmėse taip pat baudžia už papročių ir visuomenės normų nepaisymą (KLPTK 3 187 tipas 3.2.0.3., 194 tipas 3.2.0.3.), o stebuklinėse pasakose gyvatė, retai – kiškis pasirodo kaip bandytojai (K 3.1.0.3. / AT 311, K 3.1.0.6. / AT 409 A* ir kt.).

Ne tik žodį *gyvatė*, bet ir pavadinimus *arklys* bei *žirgas* galima įtarti esant archajiškesnių gyvūnų pavadinimų metaforinius pakaitus, kurie paprastai vartojami kalbant apie pavojingus ar gerbiamus personažus.

Ar arklių / *angių* / *kiškių* karaliai senovėje galėjo būti vadinami dievais? Nekelia abejonių tai, kad *dievas* – archajiškas žodis. Tiek baltų, tiek slavų kalbose tie patys žodžiai (*dievas*, *bog*) taikomi ir pagonių dievams, ir krikščionių Dievui. Ko gero, nepatogumo išvengta, gyvūnų vyresniųjų pavadinimuose *dievą* pakeitus kitais aukštą statusą reiškiančiais žodžiais (*karalius*, *caras* / *carienė*). Beje, kaip minėjome, lietuvių sakmėse išliko moteriškosios giminės žodis *deivė*, vakarų slavų ir ukrainiečių sakmėse į laumę panaši mitinė būtybė vadinama *boginka*, pietų slavų personifikuota rauptų liga – *bogihe* (СД 1 215–217). Kadangi folkloro raida netolygi, kur nors turėtų išlikti ir senovinės reikšmės vyriškosios giminės žodis *dievas* / *bog*. Iš tikrųjų pietų slavų folklore yra toks mitinės būtybės pavadinimas – *bog iz vode* (СД 1 202).

Kadangi gyvūnų vyresnieji ir mitinės būtybės buvo šalia žmonių, sakmėse žmonės su jais / jomis susidurdavo kaip su realiais „kaimynais“, jie turėjo būti vertinami kitaip negu kažkur toli, aukštai ar požemyje esantys pagoniški dievai. Ko gero, senovėje žodžiai *dievas* ir *deivė* buvo vartojami ne viena reikšme. Todėl ir mitologijos tyrinėtojams derėtų atsižvelgti į gyvūnų vyresniųjų padėtį hierarchinėje ypatingų / gerbiamų / garbinamų personažų sistemoje.

Laiko tarpsnių personifikacijos

Nesunku pastebėti, kad lietuvių ir kaimynių tautų liaudies dainose labai dažnai kas nors vyksta tada, kai baigiasi naktis ir vos ima švisti (*beauštanti aušrelė, aušta aušrelė* ir pan.), kiek rečiau – diena virstant naktimi (*saulutė leidžias; oi, temo temo* ir kt.). Tuo tarpu J. Lasickio kūrinys „Apie žemaičių, kitų sarmatų ir netikrų krikščionių dievus“ užfiksuoja deivės *Ausca, Bezlea, Breksta* (BRMŠ 2 593). Pirmasis ir trečiasis vardas gali būti veiksmazodžiai *aušta, brėkšta*, reiškiantys šviesėjimą, nakties pabaigą. Antrąjį vardą R. Balsys sieja su žodžiu *žleja – prieblanda, sutemos*. Tokia reikšmė šio žodžio maloninę formą *žlejutė* pavartojo puiki pasakų sekėja Ona Gedminienė (Jurbarko r., Paskynų k.); lietuvininkų sakmių tekstuose randama forma *apyžlegia (prieblandos metu)*. Taigi žodžiu *bezlea* (bežlėja) įvardijamas tamsėjimas; jo daryba tokia pati, kaip ir žodžio *beaušta*.

Slavų folklore personifikuojamos savaitės dienos: pietų slavai penktadienį laiko sekmadienio motina ar seserimi, visi slavai penktadienį ir sekmadienį išivaizduoja moteriškomis būtybėmis (*Paraskoveja Piatnica, Nedelia* – СД 2 98). Lietuvių ir kitų tautų pasakos „Žiemos uogos“ (K 3.1.0.12. / AT 403 B) variantuose vaizduojami vyrai / seniai-mėnesiai, o lietuvių sakmėse – moteris-sekmadienis (*nedėlia*). Elgeta-*nedėlia* baudžia moterį, kuri ilgai verpė šeštadienio vakare; žmogus mato moterį-sekmadienį sužalotu veidu – taip padarę sekmadienį malkas kapoję žmonės (KLPTK 3 202 tipai 3.2.0.3., 1.3.0.1.). Aušros ir prieblandos personifikacijų lietuvių sakmėse neaptinkama. Į personifikuotus dieną nuo nakties skiriančius paros tarpsnius kreipiamasi rusų užkalbėjimuose. Juose *зорки заряночки* (aušros aušrelės) kviečiamos palengvinti gimdymą (ПЗ 4), *заря-девица* (aušra-mergelė) arba *утренняя заря Параскавея, вечерняя заря Соломонья* – padėti gydyti kūdikį (Кляус 1997: 47; ПЗС 534). Kituose tų pačių tipų rusų užkalbėjimų variantuose jau kviečiama Dievo Motina (ПЗ 1, 2, 5–10). Tokių lietuvių užkalbėjimų neužrašyta, tačiau etiologinėje sakmėje sakoma: kai Dievo Motiną šaukia gimdanti moteris, ši prašo palaukti, kol ji susipins kasas, o kai šaukia gimdanti mergina, ji skuba padėti (KLPTK 3 64 tipas 1.2.2.10.). Dievo Motinos šaukimasis tuo metu, kai rytų slavų tekstuose šaukiamasi ir personifikuotų ribinių paros tarpsnių, ir to paties krikščionių gerbiamo personažo, leidžia kelti hipotezę, kad analogiškų paros tarpsnių personifikacijos buvo žinomos ir lietuvių pasaulėžiūroje. Hipotezę šiek tiek paremia tai, kad aušra ir sutemos yra svarbus laikas lietuvių liaudies dainose.

Išvados

1. Beveik visos lietuvių M. Mažvydo minimos mitinės būtybės dažnai vaizduojamos ir XIX–XX a. lietuvių sakmėse; *deivės* vietoj laumių minimos areale, kuris sutampa su kalbininkų spėjama M. Mažvydo gimtine. Prūsams artimo L. Davido užrašyti tekstai taip pat turi analogijų lietuvininkų bei lietuvių folkloro rinkiniuose. Tai rodo šių asmenų užfiksuotų mitologinių faktų autentiškumą.

2. Kadangi M. Mažvydas nepaminėjo jokio pagoniško dievo, o L. Davidas – tik vieną Puškaitį, J. Lasickio XVI a. užfiksuotas netrumpas pagoniškų dievų sąrašas atrodo įtartinais ir turi būti vertinamas kritiškai. Vis dėlto ir J. Lasickio kūrinys esama autentiškų ar šiek tiek pakeistų dalykų. Vienas tokių tekstų – pasakojimas apie prūsų paprotį per audrą siūlyti perkūnui lašinių.

3. Dievių ar dievų vardais laikomi *lada*, *tabalai* tėra apeiginėse dainose minimi žodžiai, o *šluotražis* – magijoje naudojamas objektas; jie nelaikytini teonimais.

4. Būtina toliau tirti, ar *gabjauja* negalėjo būti apeigods, atliekamos pradendant javų kūlimą / javų pėdų džiovinimą jaujose, pavadinimas.

5. Rusų metraščio fragmento kontekste žodžiai *janda* ir *andaj* interpretuoti veikiau kaip į lietuvišką žodį *angis* panašūs keiksmažodžiai; *deveriks* gali būti interpretuojamas kaip *dievo rykštė*, t. y. kaip dievo baumės šaukimas blogai pasielgusiesiems arba kaip savos nesėkmės paaiškinimas.

6. Kadangi lietuvių sakmėse socialiai organizuotų gyvūnų (gyvačių ir arklių) vyresnieji vadinami *karaliais*, o kiškių interesus taip pat gina ypatingas kiškis, verta dėmesio E. Volterio mintis raštijoje minimus *Андаеву*, *Ньнадееву* laikyti lietuviškų žodžių *angių dievas* atgarsiais. Senovėje gyvūnų vyresnieji galėjo būti vadunami dievais, o dėl krikščionybės poveikio imti vadinti karaliais – kitu aukštą statusą žyminčiu žodžiu. Vis dėlto gyvūnų *dievams* ar *karaliams* pavaldūs tik gyvūnai, o žmonės patiria jų poveikį kenkdami ar padėdami gyvūnams bei kontaktuodami su arklių karaliumi.

7. J. Lasickio paminėtos deivės *Ausca*, *Bezlea*, *Brekszta* – tai veikiausiai paros tarpinių (nakties ir dienos ribos – *ausros* ir *žlejos*) personifikacijos; tokios mitinės būtybės minimos rusų užkalbėjimuose ir analogiškuose tekstuose keičiamos Dievo Motina.

ŠALTINIAI

- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV a. pabaigos*, Vilnius, 1996, t. 2: *XVI amžius*, Vilnius, 2001.
- BsLPĮ – *Lietuviškos pasakos įvairios*, kn. 3–4, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 3–4), Vilnius, 1996–1998.
- DSPSO – *Pasakos. Sakmės. Oracijos*, surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis, paruošė Bronislava Kerbelytė ir Klimas Viščinis, Vilnius, 1973.
- DSPŽ – *Podania Żmujdskie*, t. 1, zebrał i dosłownie spolszczył M. Dowojna-Sylwestrowicz, Warszawa, 1894.
- DŽT – Simonas Daukantas. *Žemaičių tautosaka*, t. 1: *Dainos*, parengė Vytautas Jurgutis ir Bronė Kazlauskienė, Vilnius, 1983.

- JrkLM – *Litauische Märchen und Erzählungen*, mitgeteilt von C. Jurkschat, Heidelberg, 1898.
- KLPTK – Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. 1: *Pasakos apie gyvūnus. Pasakėčios. Stebuklinės pasakos*, Vilnius, 1999, t. 3: *Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos*, Vilnius, 2002, t. 4: *Pasakojimai. Anekdotai. Oracijos*, Kaunas, spausdinama.
- LLA – *Lietuvių liaudies anekdotai*, parengė Bronislava Kerbelytė ir Povilas Krikščiūnas, Vilnius, 1994.
- LLD – *Lietuvių liaudies dainynas*, [t.] XX: *Kalendorinių apeigų dainos*, kn. 1: *Advento-Kalėdų dainos*, parengė Jurgita Ūsaitytė, melodijas parengė Aušra Žičkienė, Vilnius, 2007.
- LLDK – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių liaudies dainų katalogo kartoteka
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne
- LPTK – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo kartoteka (sudarytoja Bronislava Kerbelytė)
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas
- LTt – *Lietuvių tautosaka*, t. 5: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*, medžiagą parengė Kazys Grigas, Vilnius, 1968.
- LUŠ – *Lietuvių užkalbėjimų šaltiniai*: Elektroninis sąvadas, sudarė ir parengė Daiva Vaitkevičienė, CD-ROM, Vilnius, 2005.
- ДДУЦ – *Дети и детство в народной культуре Усть-Цильмы: Исследования и материалы*, научный редактор Т. Н. Бунчук, Сыктывкар, 2008.
- ДТС – Владимир Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 2, Москва, 1955.
- ЗПКП – *Поэзия крестьянских праздников*, вступительная статья, составление, подготовка текста и примечания И. И. Земцовского, Ленинград, 1970.
- ПЗ – *Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.)*, сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова, Москва, 2003.
- ПЗС – *По заветам старины: Мифологические сказания, заговоры, поверья, бытовая магия старообрядцев Литвы*, издание подготовил Ю. А. Новиков, Санкт-Петербург, 2005.
- СД – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 1–2, под редакцией Н. И. Толстого, Москва, 1995–1999.
- СРЯ – *Словарь русского языка: В четырех томах*, т. 2, Москва, 1982.

LITERATŪRA

AT 1961. *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*, Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen Translated and Enlarged by Stith Thompson, (*FF Communications*, N:o 184).

K 2005. Kerbelite Bronislava. *Типы народных сказок: Структурно-семантическая классификация литовских народных сказок*, Москва.

Balsys Rimantas 2006a. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*, Klaipėda.

Balsys Rimantas 2006b. *Lada (didis Lado) baltų ir slavų rašytiniuose šaltiniuose*, *Acta Baltico-Slavica*, 30, SOW, Warszawa, p. 597–609.

Brückner A. 1886. Beiträge zur litauischen Mythologie, in: *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 9, Berlin, p. 1–35.

Dundulienė Pranė 1990. *Senovės lietuvių mitologija ir religija*, Vilnius.

Greimas Algirdas Julius 1990. *Tautos atminties beiėškant: Apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago.

Kerbelytė Bronislava 1993. Arkllys toteminis gyvūnas?, *Liaudies kultūra*, Nr. 5, p. 13–14.

Kerbelytė Bronislava 1997. Pieną atimančios ir ant šluotos skraidančios raganos: fantastika ir tikrovė, *Tautosakos darbai*, [t.] (VI-VII) (XIII-XIV), p. 61–75.

Kerbelytė Bronislava 1999. Raganos joja žirniauti, kn.: *Augalų ir gyvūnų simboliai*, sudarė Elvyra Usačiovaitė, Vilnius, p. 237–247.

Laurinkienė Nijolė 1990. *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*, Vilnius.

Razauskas Dainius 1999. Andajas, Nunadievis (ir Perkūnas): Dar viena interpretacija, *Tautosakos darbai*, [t.] XI (XVIII), p. 105–117.

Vėlius Norbertas 1996. [Ipatijaus metraščio fragmento komentarai], kn.: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV a. pabaigos*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius, p. 257.

Vėlius Norbertas 1998. Apie lietuvių sutartinių priedainio *lado* semantiką, *Tautosakos darbai*, [t.] IX (XVI), Vilnius.

Toporov Vladimir 2000. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*: Rinktinė, sudarė Nikolai Mikhailov, Vilnius.

Афанасьев А. Н. 1869. *Поэтические воззрения славян на природу*, т. 3, репринт изд. 1869 г., Москва, 1994.

Вольтер Э. 1886. Западно-русское свидетельство о литовских богах: Литовский катахизис Н. Даукши, кн.: *Записки Императорской академии наук*, т. 53, приложение 3, Санкт-Петербург, p. 173–179.

Вольтер Э. А. 1890. *Материалы для этнографии латышского племени Витебской губернии*, ч. 1: *Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии*, т. 15, вып. 1, Санкт-Петербург.

Зеленин Д. К. 1994. *Избранные труды: Статьи по духовной культуре 1901–1913*, составление А. Л. Топоркова, Москва.

Кербелите Бронислава 2003. Варьирование мифических персонажей в литовских и русских сказаниях, кн.: *Славянские чтения III*, Daugavpils–Rezekne, p. 5–11.

Кляус Владимир 1997. *Указатель сюжетов и сюжетных ситуаций заговорных текстов восточных и южных славян*, Москва.

FOLKLORE DATA AS MEANS OF VERIFICATION OF THE ANCIENT WRITTEN SOURCES

BRONISLAVA KERBELYTĖ

Summary

Special attention is paid in the article to the fact that mythical names mentioned by a Lithuanian Martynas Mažvydas and by Lucas David, who was originally close to Prussians, are vastly different from those listed by Jan Łasicki in his extensive list of pagan deities, although even his material does include things that should be considered authentic.

The name of the goddess *Lada* was derived from the refrain of the wedding songs of the Eastern Slavs *lado* (from *lad* ‘spouse, dear’ and ‘agreement, engagement’). Along with *lado*, the refrain also contains *did* (‘old man’). Certain ritual objects called ‘old ones’ by the Slavs are also supplied, serving as symbols of fecundity, fertility and the future wedding. The agreement used to be sealed by shaking hands. These facts support the interpretation of a folksong fragment recorded by Simonas Daukantas. By dragging a log and singing *Tabalai, tai tai tai, Judink, seni, kaulus, Up up up, Sumuš rankom delnus* (‘... You old man, move your bones... shake your hands’) the young men were seeking successful marriage for themselves as well as wishing it to others. Arguments supporting the statement by Eduard Volter that refrain *lado* has its counterpart in the refrain of the Latvian folksongs *līgo* are also presented. On the basis of semantical analysis of the fragment from Hypatius Chronicle describing the emotional state of the Lithuanian warriors, it is asserted that rather than mentioning the gods’ names, the warriors were cursing (the curse being similar to the Lithuanian word *angis* ‘snake’) and calling for *dievo rykštė* ‘the god’s punishment’. Data from the legends depicting the seniors of the socially organized animals (e.g. lords of the snakes and horses, or certain distinctive hares) is presented; this information is compared to the names mentioned in the written sources, such as *Андаеви, Нънадееви, god of horses and god of hares*. It is reasonable to assume that it is seniors of the animals that have been mentioned here, which could have been formerly called gods of these animals. On the basis of knowledge that in Russian charms help was requested from the personified dawn and twilight, a hypothesis is raised that goddesses allegedly listed by the written sources, such as *Ausca, Breksza, Bezlea* could also have been personifications of the periods of the day and night.

Gauta 2009-03-09